

INHUMACIONS PERINATALS MÚLTIPLES I ESPAIS DE TREBALL EN ELS ASSENTAMENTS IBERS

M. Eulàlia SUBIRÀ i Núria MOLIST

La troballa de nens perinatala a diferents àrees d'habitació de cases del període ibèric va obrir un debat a la dècada dels anys vuitanta que va donar lloc a múltiples estudis i interpretacions. Es tractava de rituals fundacionals?, anava aquest ritual associat a dipòsits de fauna?, senzillament es dipositava el nadó prop o a la mateixa casa per mantenir un enllaç mare-nadó de manera similar al que no fa massa dècades es feia en alguns indrets de la península Ibèrica? A poc a poc aquestes preguntes han anat tenint respostes a mida que s'incrementaven les troballes d'enterrament d'aquest tipus en jaciments ibèrics. Tanmateix, l'excavació recent d'àrees destinades a tasques artesanals ha permès donar a conèixer que també aquests àmbits s'empraven per a dipositar-hi petits nadons, a més dels espais domèstics i dels culturals. En aquest cas però sovint s'hi produí més d'un enterrament ja sigui individual com múltiple. Les diferents interpretacions donades per a zones d'habitació poden ser útils per explicar la presència d'aquests enterraments en zones productives? És necessari buscar d'altres interpretacions?

Des que Tarradell publicà el seu conegut article sobre els enterraments infantils en poblats d'època ibèrica (1965) en el qual mencionava un quants exemples d'aquest ritual, publicats de forma dispersa alguns d'ells, la troballa d'inhumacions perinatala ha estat incessant. Dos aspectes han contribuït a ampliar considerablement el coneixement que avui en dia es disposa sobre aquest tema: la millora i sistematització de la recollida de dades arqueològiques i antropològiques i la incorporació dels estudis antropològics. Avui, doncs, es disposa de suficient informació per abastar aspectes diferents relatius a aquest ritus, com el que es proposa en aquestes línies: plantejar la relació entre els enterraments múltiples i l'espai on aquests es troben ubicats.

Aquest estudi presenta les dades corresponents als estudis realitzats en el jaciment de Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès, Barcelona, Catalunya) on s'han localitzat restes corresponents a un mínim de 11 nens d'edat perinatal per tal d'aprofundir en les interpretacions que s'han donat fins ara.

Les darreres campanyes d'intervencions arqueològiques realitzades al jaciment d'Olèrdola (Sector 01 a l'entrada del recinte, entre els anys 1995 i 2006, amb una superfície oberta d'entorn els 350 m²) han permès documentar diverses instal·lacions de tipus artesà a l'entrada del recinte (sector 01) datables entre mitjans del segle IV aC i l'inici del segle II aC, on han estat recuperades les restes de diversos infants perinatala. Es tracta d'una tintoreria/adoberia i d'un taller dedicat a la metal·lúrgia (Figura 1). La tintoreria està estructurada en tres blocs espacials ben diferenciats: tres àmbits coberts adossats perpendicularment a la muralla, un espai central parcialment cobert i articulats per una canal central amb diverses cubetes i un espai obert d'assecatge i molta (Molist *et alii*, 2005; 2006; 2007 e.p.). En el primer àmbit (UH 4), es van localitzar les restes de set individus perinatala i només un en el tercer (UH 2) si bé hi havia dues peces

intrusives pertanyents a dos individus diferents més de l'àmbit 1 (UH 1). Pel que fa al taller metal·lúrgic (UH 3) es van localitzar tres inhumacions més. Cal fer esment que en aquest sector del jaciment les intervencions arqueològiques es van iniciar l'any 1983. Entre aquesta data i el 1987 s'obriren un total de sis grans cales en diverses campanyes que comptaren amb diferents directores i sistemes de registre. No hi ha constància que es localitzés cap inhumació infantil durant la intervenció entre 1983 i 1987. A partir de 1995 es reprengueren els treballs arqueològics i es desmuntaren els testimonis situats entre les cales esmentades, sota un mateix equip de direcció.

En la majoria de casos es tractava d'enterraments infantils individuals; només en un cas es tractava d'un enterrament doble, OL-2000-8245 i OL-2000-8246, les cames dels individus estaven barrejades per la qual cosa ha calgut individualitzar alguns ossos. Així l'estudi antropològic d'aquests nens s'ha dut a terme tenint en compte les consideracions de Brothwell (1987), Ubelaker (1989) i Villena (1997) respecte a la individualització de cada un d'ells basant-se en la mida, color, forma, estat de conservació, simetria dels ossos parells, grau de maduració òssia, impressions musculars i d'altres dades quantitatives i qualitatives així com les dades procedents de les excavacions: plantes, fotografies i anotacions de camp. Per a la determinació de l'edat d'individus fetals s'ha tingut en compte el grau de desenvolupament i d'ossificació de les restes cranials i postcranials (Kósa 1989: 21-54; Fazekas i Kósa 1978; i Scheuer i Black, 2000), així com el grau de calcificació de les peces dentals deciduals conservades (Crétot 1978; Ubelaker, 1989). Per a la determinació del sexe han estat emprats els criteris de Schutkowski (1993) per a mandíbula i ílium.

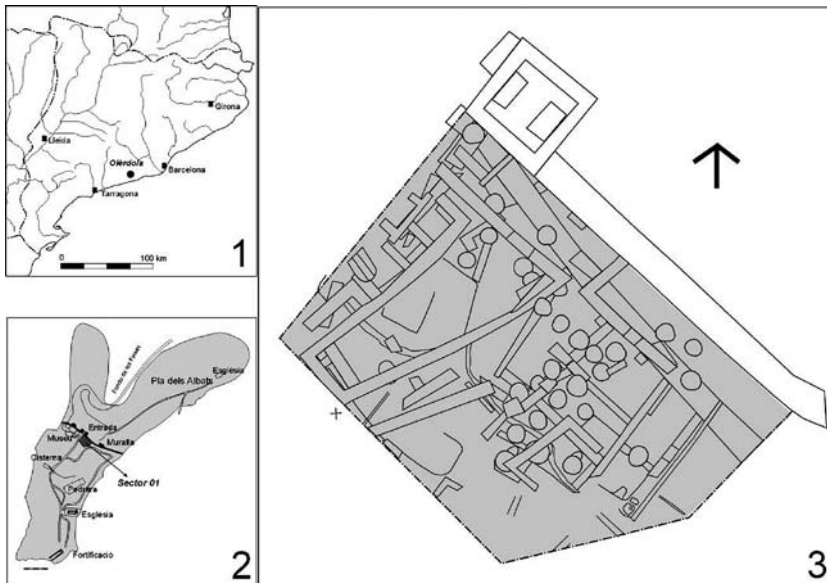

Figura 1- Plànol de situació del jaciment de Sant Miquel d'Olèrdola i del sector 01, a l'entrada del recinte, amb les estructures localitzades (edat del bronze a època moderna).

Sant Miquel d'Olèrdola

La intervenció a l'àrea d'entrada del recinte fortificat de Sant Miquel d'Olèrdola ha proporcionat nombroses inhumacions infantils, totes elles d'època ibèrica i associades a l'àrea artesana (Molist, 2005: 1015-1025), a excepció d'un enterrament perinatal corresponent al període medieval (Molist, 1997: 236-238). Precisament aquesta troballa ha despertat l'interès per valorar la relació entre les inhumacions de nadons múltiples i la relació amb l'espai on aquestes es trobaven.

En tot el sector han estat identificats fins a onze individus perinatals d'època ibèrica (tretze si comptabilitzem les dues restes de dos individus de l'UH 1, descontextualitzades, un d'ells probablement procedent d'un nadó de l'UH 4 i una altra resta que caldria atribuir amb molta probabilitat a un nen medieval), alguns en més bones condicions que altres. Sis d'ells conservats de forma completa (un a l'UH 2, dos a l'UH 3, tres a l'UH 4), dos incomplets però amb representació mitjana (UH 4), tres més molt malmesos, dispersos i en posició secundària (UH 1 i 4) i, finalment, un que no va poder ser extret en la seva totalitat a causa de trobar-se sota un mur medieval (UH 3). Totes les restes antropològiques han estat estudiades per Crespo, Subirà 2003 i Ruiz *et alii*, 2005.

La característica comuna a aquests espais és la seva funcionalitat artesana. Les UH 1, 2 i 4 corresponen a una tintoreria-adoberia i l'UH 3 a un taller metal·lúrgic d'època ibèrica plena (mitjans segle IV-inici del segle II aC.).

Tintoreria/adoberia

UH 1

Àmbit central dels espais coberts i el de més grandària, dedicat a tasques de tintura. *In situ* ha estat localitzada únicament una ofrena d'*Ovis aries* i dues peces aïllades pertanyents a dos individus diferents i que es poden considerar com intrusives o fora de context (Figura 2). Aquestes últimes corresponen a un metatars esquerre d'un individu infantil I (menor de 6 anys) de sexe indeterminat (OL-1987-2179) i de la diàfisi pràcticament sencera d'un cúbit esquerre (OL-2000-8165) que pertany a un individu perinatal, d'entre 38 i 40 setmanes de vida fetal i de sexe indeterminat. La primera peça es va localitzar en un estrat ibèric ple, afectat per una sitja medieval (UE 2178, sitja 8), la qual contenia tres enterraments de nens de l'etapa infantil entorn dels sis anys (Molist, 1996). Molt probablement, doncs, es tracta d'una contaminació i cal atribuir a l'etapa medieval aquest individu a l'espera de l'estudi antropològic del conjunt. L'estrat ibèric i la sitja havien estat excavats parcialment l'any 1984 i 1987 i acabats el 1995, en excavar-ne un testimoni. La segona peça (OL-2000-8165) va ser recuperada a l'interior de la cubeta de tintar, en l'estrat de reblliment posterior a la darrera fase de funcionament de l'àmbit (fi segle III-inici segle II aC.). Es tracta, doncs, d'una peça descontextualitzada. No es descarta que aquesta resta òssia pugui procedir d'un dels individus de l'UH 4 (OL-2000-8247) que es troba seccionat per la construcció d'un mur ibèric al segle II aC, probablement del mateix moment en què es colmata i amortitza la cubeta (UE 8165). Les restes conservades de l'individu del 8247 corresponen al costat

dret i el cúbit del 8165 és esquerre, precisament el costat anatòmic seccionat per la rasa de fonamentació del mur 11046.

UH 2

Espai de funcionalitat poc clara dins l'àmbit de la tintoreria; espai d'hàbitat?, magatzem?

En aquest àmbit ha estat localitzat un únic enterrament corresponent a un nen bastant sencer.

L'individu enterrat (OL-2000-8201)(Crespo, Subirà, 2003) aparegué en excavar el testimoni de l'àmbit 01/2 deixat en les campanyes 1983-84. Aquest testimoni es trobava sota una cantonera de pedra d'època ibèrica tardana ubicada a l'angle est de l'àmbit. L'individu es diposità entre dos blocs de pedra en decúbit supí, direcció E/O, amb els braços plegats sobre el cos i les cames també plegades. Es tracta d'un individu

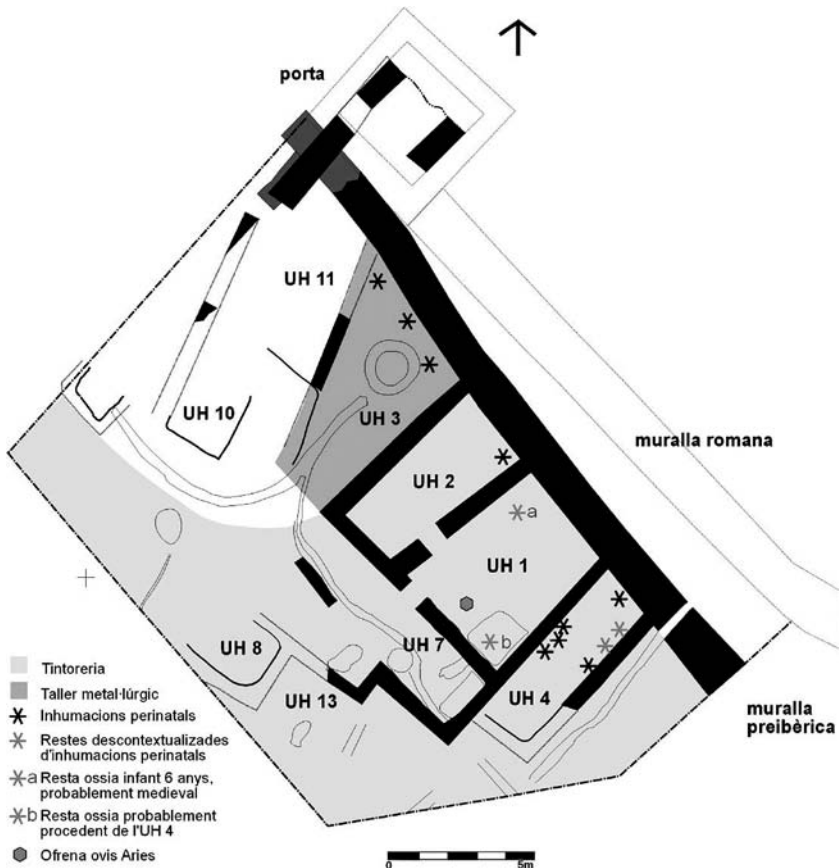

Figura 2.- El sector 01 de Sant Miquel d'Olèrdola en la fase ibèrica plena amb la ubicació de les inhumacions infantils i l'ofrena d'*Ovis aries*.

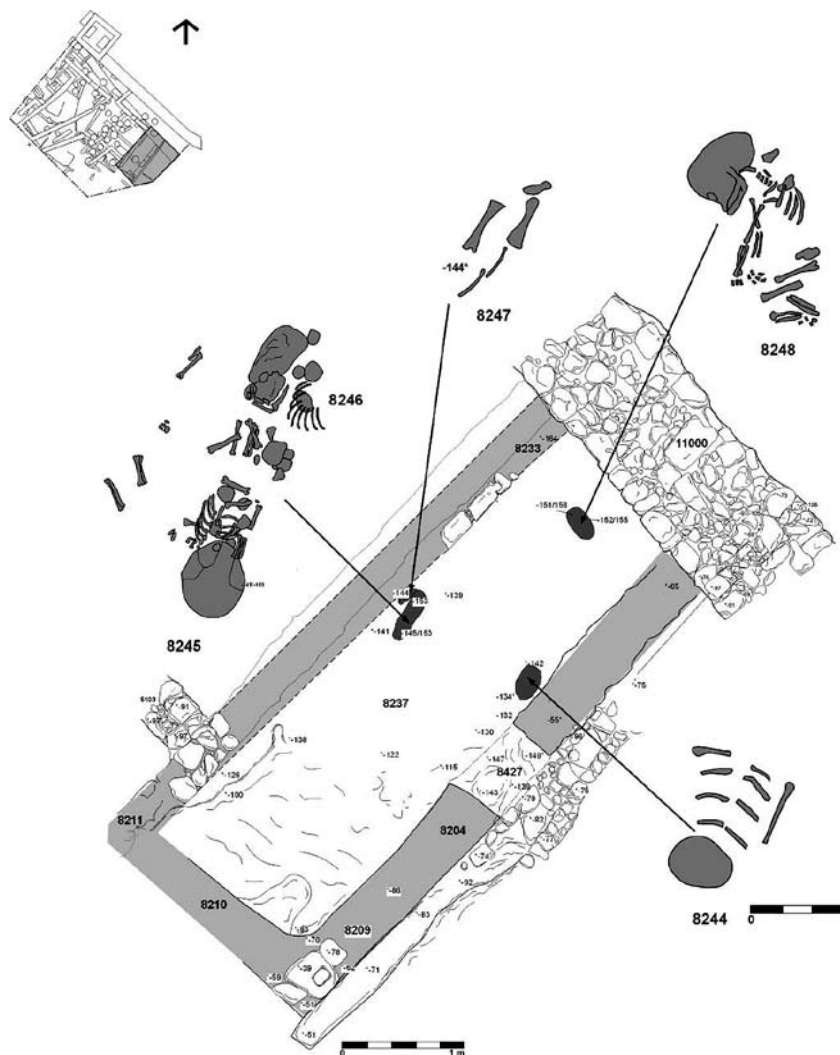

Figura 3.- Habitació 4. Inhumacions infantils identificades *in situ*.

perinatal d'edat establerta entre els 9 mesos de vida fetal a 1 mes de vida extrauterina i de sexe indeterminat. Es troba bastant ben representat, amb un índex de preservació IP_3 del 72.73% (Safont *et alii*, 1999), si bé moltes de les diàfisi estan representades a partir de fragments. Pràcticament no té representades ni les mans ni l'extremitat inferior.

UH 4

Espai dedicat a diversos treballs relacionats amb la tintura o, en aquest cas, més probablement amb l'adobatge, amb un paviment de carbonat de calci molt poc usual en els jaciments ibers. És l'àmbit que presenta un nombre més gran d'inhumacions i

Figura 4.- Habitació 4. Inhumació infantil doble (UE 8245 i 8246).

ahora també l'únic que ha pogut ser excavat de forma quasi completa, mentre els altres havien estat parcialment excavats per les cales obertes els anys 80.

En aquest àmbit s'han trobat les restes pertanyents a set individus: cinc d'ells individus dipositats en la preparació del paviment de carbonat càlcic i arrambats a les parets i els altres dos continguts dins el rebliment d'un estrat ibèric tardà, d'abandó de l'àmbit i barrejats junt a altres materials (OL-2000-8229) (Figura 3).

Els cinc individus localitzats *in situ*, dipositats en simples fosses practicades al sediments en general difícils de detectar, es descriuen a continuació.

OL-2000-8244.- El nen fou dipositat en decúbit supí, amb el braç dret creuat sobre el cos i orientat SO/N. Es tracta d'un individu perinatal d'edat estimada entre 7 i 9 mesos de vida fetal i de sexe indeterminat. Es troba mitjanament representat, conservant, bàsicament, el crani i l'extremitat superior dreta. L'índex de preservació IP₃ és al voltant del 45.45% (Crespo, Subirà, 2003).

OL-2000-8245.- Aparegué en l'àmbit 01/4 dipositat junt a l'individu OL-2000-8246 amb la mateixa direcció SO/NE però en sentit contrari a aquest, de manera que els peus es trobaven en contacte. El dipòsit es realitzà prèviament a la pavimentació de carbonat de calci (Figura 4).

Estava disposat en decúbit *prono*, amb l'extremitat superior esquerra doblegada sobre si mateixa, l'extremitat inferior esquerra lleument desplaçada cap a la paret de l'àmbit i amb la cara orientada cap als peus. Es tracta d'un individu de sexe femení i d'edat compresa entre els 8 mesos de vida fetal i les 2 setmanes de vida extrauterina. El seu índex de preservació IP₃ és del 95.45% (Crespo, Subirà, 2003).

OL-2000-8246.- Aquest individu es diposità junt amb l'individu OL-2000-8245 i en sentit contrari a aquest, NE/SO, amb la cara orientada cap a la paret. La disposició

era en decúbit lateral dret, amb l'extremitat superior esquerra plegada sobre el tòrax i les cames flexionades. Es tracta d'un individu de sexe femení i d'edat estimada entre 8 mesos de vida fetal a 1 mes de vida extrauterina. És l'individu perinatal millor representat, amb un índex de preservació IP_3 del 100%, si bé no és el millor conservat (Crespo, Subirà, 2003).

Aquests dos individus (OL-2000-8245 i 8246) van ser dipositats alhora, en una mateixa fossa (Figura 5), tal i com indica el fet que part de les seves extremitats inferiors es trobaven barrejades, essent difícil la individualització d'algunes peces esquelètiques al camp, ja que el procés de descomposició sincrònic dels dos cadàvers hauria produït la barreja dels ossos de les extremitats inferiors. Es tracta de dues nenes a les que se'ls ha atribuït la mateixa edat de mort. En tractar-se de restes de nadons i per tant sotmeses als canvis propis de l'ontogènia, no s'ha pogut valorar cap caràcter morfològic que hagi permès establir algun grau de parentiu. Tampoc la genètica ha aportat dades al respecte. Recentment es va realitzar un estudi genètic d'ambdós individus al laboratori d'ADN antic de la Unitat d'Antropologia Biològica de la Universitat Autònoma de Barcelona. Tan sols es va poder aïllar un fragment d'ADN mitocondrial de l'individu OL-2000-8245 que no es va poder comparar amb OL-2000-8246 i per tant contrastar els dos fragments d'ADN per tal de veure el grau de parentiu. No es va aconseguir aïllar cap fragment d'ADN nuclear on poder valorar el sexe dels individus.

Ara bé, el fet que es tracti d'un enterrament simultani, implica que els dos nadons moriren alhora; el fet que es tracti de dos nadons del mateix sexe -femení- i el fet que se'ls hagi atribuït la mateixa edat de mort -entre 8 mesos de gestació i un mes de vida-, suggereix que el més probable és que es tracti de dues germanes bessones. El

Figura 5.- Habitació 4. Restitució hipotètica de l'enterrament doble. Dibuix de F. Riart.

part múltiple és un fenomen que s'ha donat sempre ja que depèn d'aspectes relacionats amb la fecundació si bé en l'actualitat la seva freqüència s'ha incrementat pel desenvolupament de les tècniques de fertilització *in vitro*. A Europa, la freqüència natural de nadons bessons mono o dizigòtics es troba entre el 4 i el 11‰. Aquesta freqüència varia en poblacions d'arreu del món en funció del grau d'endogàmia de les mateixes o de l'alimentació ingerida. Però en un extrem o altre és obvi que existeixen aquest tipus de parts de manera natural i que aquests s'han donat sempre. No seria estrany pensar que aquestes dues nenes corresponguessin a un naixement múltiple essent dels pocs casos que haurien deixat constància del mateix. A més que el límit inferior de d'interval d'edat sigui al voltant dels vuit mesos es correspondria amb el fet que la major part de parts múltiples es duen a terme abans de finalitzar el període de gestació.

OL-2000-8247.- Aquest individu es va localitzar per sobre dels individus OL-2000-8245 i OL-2000-8246 però igualment per sota de la pavimentació de carbonat de calci. Es trobava a una cota lleugerament superior i més proper al mur. Les restes estaven força malmeses, en especial el crani i la part esquerra, per la construcció d'una rasa de fonamentació d'un mur iber de la fase tardana (UE 11046). Tal com s'ha esmentat, és probable que la resta òssia aïllada localitzada a l'UH 1 (OL-2000-8165) correspongui a aquest individu. Es tracta d'un individu de sexe femení que podria tenir entre 9 mesos de vida fetal a 2-3 setmanes de vida extrauterina. Aquest individu es troba bastant mal representat, amb un índex de preservació IP_3 de 27.27%, conservant només fragments de les diàfisis de les extremitats superior i inferior del costat dret i algun fragment cranial (Crespo, Subirà, 2003).

OL-2000-8248.- El cos es diposità en decúbit lateral dret entre diverses pedres de manera que sembla que el crani s'hagués dipositat per sobre d'unes pedres, emprades com a coixí, per recolzar-se. L'individu es troba més separat del mur de fons –la muralla– que la resta de les inhumacions localitzades. L'extremitat superior esquerra es disposava estesa i les cames flexionades, donant-li l'esquena al mur de l'àmbit. Es tracta d'un individu perinatal d'edat establerta entre 0-3 mesos de vida extrauterina i de sexe indeterminat. Aquest nen es troba bastant ben representat, amb un índex de preservació IP_3 de 95.45%. Cal destacar el bon estat de conservació de l'individu que inclús conserva la majoria d'ossos de la oïda (Ruiz *et alii*, 2005).

Pel que fa als dos individus continguts en un nivell de la fase ibèrica tardana de l'UH 4 (OL-2000-8229) s'han anomenat individu 1 i individu 2 per a diferenciar-los. Les restes es trobaven disperses i sense connexió, probablement fora de context i procedent d'estrats inferiors. *L'individu 1*, conserva bona part dels ossos llargs de l'extremitat superior i part de la inferior. Se li ha pogut assignar una edat d'entre 38 setmanes fetals i 2 setmanes de vida extrauterina. No obstant això, el fet de no conservar ni mandíbula ni coxal ha impossibilitat fer-ne el diagnòstic del sexe.

Pel que fa a *l'individu 2*, també conserva ossos llargs d'ambdues extremitats, de manera que se li ha atribuït una edat d'entre 34 i 36 setmanes de vida fetal. De la mateixa manera que en el cas anterior, no ha estat possible fer-ne un diagnòstic sexual.

Taller metal·lúrgic

Àmbit 3 (UH 3)

Espai de dimensions poc definides en trobar-se molt alterat per construccions romano republicanes i medievals i les intervencions dels anys 80. Probablement es tracta d'un espai –semiobert i encarat a l'entrada– en el que s'hi realitzaven treballs de metal·lúrgia (Molist *et alii*, 2004, e.p.). L'any 2003 s'hi localitzà una inhumació infantil completa adossada a la cara interna de la muralla preibèrica (OL-2003-8440). Una segona inhumació va ser recuperada el 2004 sota un mur medieval (OL-2004-8448), aprofitant la seva restauració. La tercera (OL-2003-8414), de la que es documentà sols unes escasses restes, no ha pogut ser extreta. Tots els enterraments estaven situats propers a la muralla, en simples fosses excavades en els nivells de l'inici de l'edat del ferro (Figura 6).

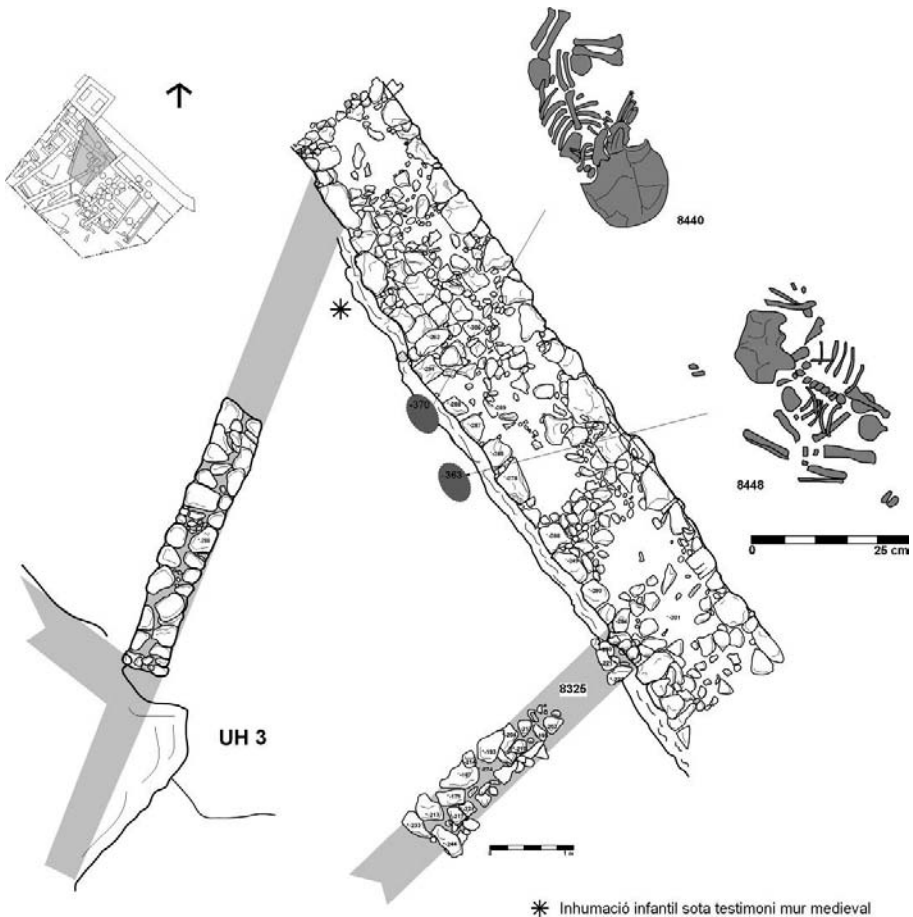

Figura 6.- Habitació 3. Inhumacions infantils identificades.

OL-2003-8440.- El nen fou dipositat en decúbit lateral dret. Possiblement de sexe masculí, va morir entre els 7-8 mesos de gestació. Aquest individu es troba bastant ben representat, amb un índex de preservació IP_3 del 95.45% i en molt bon estat de conservació (Ruiz *et alii*, 2005).

OL-2003-8414.- Es tracta de tres ossos recuperats a tocar de la cara interna de la muralla i dins l'UE 8414 datada al ferro inicial. És probable que la resta de l'esquelet es conservi sota el testimoni d'un mur o contrafort medieval, però va ser impossible comprovar aquesta hipòtesi. Creiem que es tracta d'una inhumació d'època ibèrica plena, similar en característiques a les altres dues identificades a l'UH 3. Les restes òssies procedeixen del tall sota el testimoni del contrafort segons ens indiquen les coordenades del registre. Es tracta concretament: una clavícula esquerra, una primera costella dreta i un fragment indeterminat de costella dreta. Al trobar-se tots ells representats ja en l'individu OL-2003-8440, es pot assegurar que pertanyen a un altre individu probablement dipositat a la mateixa àrea, en una posició lateral, potser perpendicular o lleugerament esbiaixada respecte de la muralla. Les mesures preses a la clavícula permeten atribuir-li una edat aproximada de 40 setmanes de gestació (Ruiz *et alii*, 2005).

OL-2004-8448.- Aquest individu aparegué a l'interior del testimoni deixat sota un mur medieval orientat en direcció S/N i dipositat paral·lelament a la direcció del mur en decúbit supí. Presentava l'extremitat superior esquerra per sota el cap i la dreta a sobre del cos, en una flexió de 90°; les extremitats inferiors es trobaven flexionades sobre elles mateixes. També en aquest cas l'edat estimada és d'un 40 setmanes de gestació i el sexe determinat és el masculí. Aquest individu es troba molt ben representat, amb un índex de preservació IP_3 del 100% del total de l'esquelet. El coxal dret sembla presentar una lleu periostitis, que no s'observa en cap altra peça esquelètica i desconeixent-se la seva etiologia (Crespo, Subirà, 2003).

Inhumacions infantils en poblats ibers de Catalunya. Inhumacions individuals i inhumacions múltiples

Inhumacions d'aquestes característiques comencen a ser molt comunes en poblats ibèrics i del sud de la Gàl·lia (Dedet, Schwaller, 1989: 137-161; Dedet *et alii*, 1991; Gusi, 1993; Guerin, Martínez, 1987-1988; Belarte, Sanmartí, 1997). Deixant de banda els enterraments cronològicament anteriors a època ibèrica, es troben enterraments de nadons en molts poblats de Catalunya (recollits per -Belarte, Sanmartí, 1997-, però amb moltes novetats després dels 10 anys transcorreguts, novetats que en bona part seran presentades en la present publicació, mentre que altres ja han estat publicades abastament). Als jaciments ja coneguts de la Peña del Moro (a Sant Just Desvern (Barberà *et alii*, 1989: 168-169); Turó de Ca n'Olivé a Cerdanyola (Barrial, 1991: 136-139); Illa d'en Reixac i Puig de Sant Andreu a Ullastret (López *et alii*, 1989: 95; Agustí, 2000: 307); Darró a Vilanova (López, Fierro, 1988: 54; López, Fierro, Caixal, Castellano, 1992: 27); Molí de l'Espígol a Tornabous (Cura, 1989: 117); Alorda Park (Sanmartí, Santacana, 1987); o La Moleta del Remei a Alcanar (Gracia *et alii*, 1989:

133-159), cal afegir-hi nous jaciments com el aquí presentat d'Olèrdola, Els Estincells a Verdú (Muriel *et alii*, 2006; Asensio *et alii*, 2003: 226); el Puig Castellar a Santa Coloma de Gramenet (Muriel, 2003: 158-165); o la Torre Roja a Caldes de Montbui ((Ruiz, Subirà, 2005). Cronològicament, la majoria de les inhumacions es produeixen durant l'etapa ibèrica plena (entre mitjans del segle V i la fi del segle III aC).

Les inhumacions ibèriques dins de poblats es presenten sota múltiples formes segons sigui el dipòsit (a Catalunya, generalment una simple fossa), la posició de l'esquelet, o la distribució dins de l'espai (comunament de forma perimetral, propera als murs). De la mateixa manera es localitzen inhumacions d'un sol individu, la més comuna, però es poden trobar diversos individus en un mateix àmbit, casa o espai. Aquests són els que més interessin en el present treball ja que la majoria de les inhumacions recuperades a Olèrdola es troben agrupades en dos àmbits (UH 3 i 4).

Tot i que no sempre és factible identificar amb una certa precisió la funcionalitat dels espais, no sembla incoherent plantejar l'existència d'una intencionalitat manifesta quan a la preferència en utilitzar els espais de treball o de culte per al dipòsit de més d'un enterrament. En canvi, és probable que per als espais de caire domèstic es reservés la inhumació per a un sol individu. Alguns autors denominen els àmbits amb inhumacions col·lectives com a recintes necrolàtrics, tractant-se, si més no, d'espais de poc clara funcionalitat domèstica. També cal destacar que en general, apareix un sol recinte amb enterraments col·lectius a cada poblat, encara que no és norma, com s'ha vist pel cas d'Olèrdola. A mesura que es produeixin noves troballes i es disposi d'un corpus suficientment ampli d'informació es podran definir més exactament les variables que ara es disposen en relació a la ubicació de la inhumació: espais domèstics (reservats a un sol individu o no), espais artesans (que sovint tenen més d'una inhumació) i espais de culte o recintes necrolàtrics (àmbits de funcionalitat poc clara que contenen nombrosos enterraments i que en general es limiten a un únic espai d'aquest tipus per poblat). A la variable espai cal afegir-hi també la cronològica per constatar la continuïtat o els canvis que entre els segles V i III aC es pugin donar.

Inhumacions col·lectives o múltiples d'aquests tipus són presents en diversos poblats preibèrics i ibèrics de la península Ibèrica i sud de la Gàl·lia. Aquest és el cas de poblats del Turó de Ca n'Olivé, (dues inhumacions a l'UH 4, 2 ó 3 a l'UH 7. Barrial, 1991: 136-139; l'Illa d'en Reixac (a l'illa 4, 5, 7, alguns pertanyents però a fases diferents; Martín, 1991: 165-180; Agustí, 1999; Martín *et alii*, 1999); Moleta del Remei (quatre inhumacions de nounats a l'habitació 17; Gracia *et alii*, 1989: 133-159), els valencians, de La Escudilla (amb 23 inhumacions a l'habitació 1, tres a l'habitació 2 i tres a l'habitació 3.1); i Los Cabañiles, (amb 6 inhumacions a l'habitació A definits com a espai necrolàtric, i 3 inhumacions a l'estança C3 de l'edifici C (Gusi, 1993: 473; 1990: 30; 1995: 110; Cura, Gusi, Falomir, 2004-2004: 385-389) a Castelló; el murcià de Coimbra del Barranco Ancho (Lillo, 1981: 52-53); i els del sud de França, com els de la Cayla de Mailhac; Plan de la Tour; i Le Marduel (Dedet *et alii*, 1991: 59-108). No es pot oblidar tampoc els enterraments col·lectius de l'inici de l'edat del ferro de la fortificació d'inici del ferro dels Vilars d'Arbeca (Agustí *et alii*, 2000: 305-306); i el del Tossal de les Tenalles a Sidamont (Garcés *et alii*, 1993: 527-534).

Capítol apart mereixen els enterraments infantils localitzats en jaciments d'època romana. Una de les principals característiques és que es troben la majoria en espais

productius, un fenomen encara poc estudiat i al qual no se li ha donat cap tipus de rellevància. Aquesta relació entre inhumacions i tallers és palesa al jaciment romà-republicà del Camp de les Lloses a Tona (una inhumació a l'UH 13 amb domèstic i dues inhumacions a un espai de la ferreria, UH 8; (Alesan *et alii*, 1999; Alvarez *et alii*, 2000: 278), al Portal de Magdalena a Lleida amb un total de 10 inhumacions infantils en diverses habitacions d'un gran edifici de mitjans segle I a mitjans segle II (Lorencio *et alii*, 1998: 303-306). Les inhumacions localitzades a Can Farrerons a Premià de Mar es trobaven dins una instal·lació industrial (Bosch *et alii*, 2005: 184, fig. 9), de la mateixa manera que els enterraments de nadons localitzats a Denia (Alacant) es trobaven en espais públics o industrials com l'*horreum* i l'Edifici Occidental datats a mitjans segle I (Gisbert, Senti, 1989). Un dels casos més destacats que es coneix és el de Sallèles-d'Aude, prop de Narbona, una gran terrisseria productora d'àmfores *Gauloise IV*, amb múltiples enterraments al subsòl de l'obrador. Cal sens dubte aprofundir en la recollida de dades i delimitar cronològicament i espacialment aquest ritual que es detecta en època romana i que, per les dades de què es disposa, coincideix inicialment amb l'àrea ibèrica i sud de la Gàl·lia. Es tractaria, doncs, d'un ritual protohistòric que perdura en època romana a través del manteniment de determinats cultes, creences i rituals dels pobles preromans? Resten oberts més interrogants, com ara el de l'associació entre inhumacions infantils i llocs de treball.

Aspectes antropològics i tafonòmics

No sembla que hi hagi un patró clar en el dipòsit d'aquests individus perinatals a excepció de la manca de preparació del sòl de l'enterrament: absència de fossa i dipòsit directament sobre el paviment. A més es pot dir que els individus s'arraconaven al costat de les parets, dipositant-los paral·lelament a les mateixes i, majoritàriament, en orientació NO/SE; mirant-les, donant-els-hi l'esquena o dipositats supinament. Només un individu (UH 2, individu sencer) es trobava disposat en un dels angles de l'habitació en lloc del llarg de la mateixa.

Tots els individus localitzats *in situ* es trobaven en connexió anatòmica. Alguns d'ells eren dipositats entre blocs i/o pedres aprofitant els espais que quedaven entre ells com a llit i emprant en alguna ocasió alguna pedra com a coixí. Això ha fet que tots els cossos que quedaven ben protegits per les pedres no presentessin desplaçaments de peces òssies, mentre que aquells que tenien desprotegida alguna part de l'esquelet (normalment les extremitats inferiors) presentessin lleus desplaçaments d'algun element ossi. És probable que, a més, alguns cadàvers dels nens fossin coberts per una capa de terra, més aviat prima, que en les zones on no hi havia pedres permetria que l'activitat que es realitzava en l'àmbit per sobre dels enterraments provoqués un cert moviment dels ossos. En cap cas sembla tractar-se de moviments deguts a rosegadors o d'altres animals ja que els individus estan altament representats (la seva constitució facilitaria que fossin totalment consumits) i tampoc presenten cap mena de marques de descarnament o de mossegades.

Tres dels nens foren dipositats en decúbit supí, en tres ocasions es trobaven en decúbit lateral dret i en un únic cas es trobava en decúbit prono. En els dos individus menys representats no s'ha pogut establir la disposició al terra. Pel que fa a les extre-

mitats superiors i/o inferiors, alguns d'ells les presenten flexionades i/o estirades en menor grau. No és d'estranyar aquesta disposició de les extremitats ja que és la més habitual en un nadó per la seva dificultat en estirar els membres després d'estar replegat en aquesta disposició durant nou mesos. En el transcurs de vida extrauterina els nens aniran perdent aquesta disposició essent més flexibles les extremitats.

Els dipòsits eren individuals a excepció d'un enterrament doble, dels individus OL-2000-8245 i 8246, que foren enterrats simultàniament. Per sobre dels mateixos es va excavar un altre nen molt menys representat. També en el cas de l'individu OL-2003-8414 en excavar-se va aparèixer les restes d'un altre individu (OL-2003-8414bis) molt poc representat. Així malgrat de disposar d'altres zones en l'habitació sembla que hi ha una preferència per alguns espais. En aquest darrer cas l'enterrament anterior correspon a un individu menys representat ja que en dipositar l'individu per sobre ha desplaçat les peces òssies fent que restessin infrarepresentats.

En total han estat estudiats nou perinatals bastant ben representats; 6 d'ells per sobre el 70% de representativitat esquelètica.

A tots ells se'ls ha assignat una edat de mort probable al voltant del naixement, entre els 8-9 mesos de gestació, fins un mes de vida extrauterina. Pel que fa al diagnòstic de sexe s'ha pogut realitzar en cinc casos; dos nens i tres nenes, les tres nenes es trobaven en l'àmbit 4 (corresponent a l'adoberia) mentre que els nens es trobaven en l'àmbit 3 (corresponents al taller metal·lúrgic). No se sap si aquestes dades són fruit de la casualitat o és que tenien en compte el gènere probable dels individus que treballaven la metal·lúrgia (probablement masculí) o del taller d'adoberia (majoritàriament femení?). Així doncs, és conseqüència d'una selecció en funció dels operaris de cada taller? (s'ocupaven les dones de l'adoberia i els homes de la metal·lúrgia?) o senzillament és fruit de l'atzar ja que tan sols s'ha pogut establir en cinc individus?. La possible atribució de sexe als individus als que no se'ls ha pogut diagnosticar per estar poc representats i l'estudi d'altres jaciments on s'han començat a trobar enterraments en zones de tallers poden aportar noves dades al respecte.

En cap dels esquelets recuperats s'ha pogut observar cap evidència patològica de la possible causa de mort. Tampoc s'ha observat cap evidència que hagin estat assassinats, fet que refutaria les antigues hipòtesis plantejades per alguns autors respecte d'ofrenes rituals del primogènit, regulació de natalitat... Malgrat que no s'ha pogut atribuir sexe a tots els individus, la relació 3 femenins/2 masculins és molt propera al 50% esperat de la població i per tant aquest resultat és contrari a una selecció de nenes per ser sacrificades. S'ha de pensar, doncs, en la possibilitat que es degui a les dificultats dels embarassos i dels parts pròpies de poblacions passades on la duresa de la vida, lligada a aspectes sanitaris, a una alimentació deficient, anaven acompanyades d'una elevada mortalitat tant infantil com de dones joves. Aquest últim fet no és observable en aquesta població al no tractar-se de l'estudi d'una necròpoli on probablement s'evidenciaria la mortalitat femenina en edats joves.

Respecte a la coincidència de diverses inhumacions en un mateix espai, aquesta pot ser fruit d'un fet intencionat o no. Poques vegades pot determinar-se la seqüència cronològica dels diferents dipòsits i aquests poden haver estat molt espaiats en el temps. Però és probable que rere les inhumacions hi hagi una clara intencionalitat, és a dir, que determinats espais siguin destinats de forma conscient a dipositar-hi els fetus

a terme o neonats, probablement al llarg d'un dilatat espai temporal. La presència d'enterraments múltiples en un sol àmbit, com és el cas de la presència de restes de set individus en l'àmbit 4, o de tres individus en l'àmbit 3 a Sant Miquel d'Olèrdola permeten afirmar que no es tracta d'una pràctica fundacional ja que a més s'ha de considerar que no es tracta d'enterraments simultanis.

Valoracions globals

Les pautes de com es dipositaven els nens al sòl són semblants a d'altres jaciments on es dipositaven directament en el paviment o aprofitant les clivelles entre pedres o blocs de pedres perquè quedessin protegits. Malgrat no fer una fossa en alguns casos sí que sembla que hi havia certa cura en el dipòsit perquè quedessin protegits, inclús facilitant-les-hi una estructura semblant a un llit, recolzant el cap sobre una pedra en una ocasió. Alhora la cura en el dipòsit es pot fer extensiva a l'espai ja que malgrat tractar-se de zones de taller on és possible la presència, si més no nocturna de petits rosegadors, cap dels ossos dels individus estudiats presenten marques que indiquin que els nens formaren part de l'alimentació d'aquests petits mamífers. En aquest sentit es podria parlar que varen prendre mesures perquè no poguessin estar a l'abast? Així ho sembla indicar el fet de trobar-los sense marques i ben disposats sense cap tipus de desplaçaments en un ambient on probablement hi hauria petita fauna corrent pel poblat.

Un aspecte a destacar és la presència de possibles bessons en els enterraments col·lectius. S'han documentat en diferents jaciments l'existència de germans bessons. Així la literatura cita alguns casos:

- Barrial (1991: 136-139) cita la possible presència de dos neonats bessons al jaciment de Ca n'Olivé. L'estudi realitzat per Campillo feia una revisió del material procedent de les campanyes d'excavacions realitzades el 1960 per Barberà. Tal i com cita Barrial, Campillo apunta la possible presència de dos fetus a terme com a bessons a la cambra 7 en estudiar els tres nens que s'hi localitzaren. Barrial apunta en el mateix article que hi va haver una confusió en la numeració d'aquestes bosses entre les excavacions realitzades per Barberà i els estudis realitzats per Campillo. Alhora en cap moment es fa una descripció de com estaven disposats aquests individus i quina relació presentaven entre ells en l'habitació. Dades d'altra banda indispensables alhora de poder dir que es tracta de dos germans bessons.
- De Miguel (2005: 325-331) estudia les restes de tres individus perinatals procedents del jaciment de La Picola (Santa Pola, Alacant) i excavats l'any 1991 per Soto (Abad, Sala, 1991, cit. De Miguel 2005: 325-331). En el camp foren localitzades restes de dos individus. La revisió del material procedent del Museo del Mar (Santa Pola) per part de De Miguel permet parlar d'un tercer individu. Els tres individus tindrien una edat semblant al voltant de les 35 setmanes de gestació. Tanmateix l'autora és cauta a l'hora de parlar de la possibilitat que siguin trigèmins per: la infreqüència dels embarassos múltiples (més encara trigèmins), la baixa probabilitat que aquests arriben a terme (en l'actualitat i amb totes les mesures mèdiques la majoria d'embarassos no arriben als nou mesos) i la baixa representativitat de cada

un dels esquelets, fan que la autora es decanti cap a la possibilitat que es tracti no d'enterraments simultanis sinó d'una reutilització de l'espai d'enterrament.

- En la mateixa línia Agustí (2007) considera que la presència de tres individus perinatals localitzats a l'estructura 11288 (EN-596) de Els Vilars no es pot considerar que correspongui a trigèmins, malgrat que en alguna ocasió s'hagi pogut considerar que així fos (Agustí *et alli*, 2000: 306-323). També la baixa representativitat de dos dels individus fan pensar a l'autor que es pugui tractar d'enterraments successius. En aquest cas, però parla de la possibilitat que es tracti de dos o tres enterraments successius deixant oberta la possibilitat que dos d'ells puguin correspondre a bessonada.

Sembla doncs que els individus OL-2000-8245 i 8246 d'Olèrdola localitzats a l'àmbit 4 són els únics que podrien correspondre a germans bessons. La seva troballa ja documentada al camp i els estudis antropològics semblen apuntar que sigui així.

A l'hora de valorar i documentar la presència de bessons en períodes passats és necessari tenir en compte alguns aspectes comentats pels autors abans citats, però també se n'haurien de tenir en compte d'altres. Alguns dels casos exposats corresponen a restes procedents d'excavacions relativament antigues que no disposen d'una bona documentació de com estaven dipositats els nadons en el sòl. És important conèixer si procedeixen o no del mateix nivell, el grau d'interconnexió de les restes, la seva posició relativa... aquestes dades són les primeres que han de fer pensar en la possible presència d'un cas de bessons. És difícil doncs parlar de la seva existència en aquells enterraments múltiples on falta aquest tipus de documentació.

Actualment s'està d'acord en el fet que les condicions per dur a terme un embaràs múltiple són dures i sovint comporten que no s'assoleixi el termini de setmanes d'embaràs d'un part únic (si es considera que una gestació normal dura 40 setmanes, la mitjana per a bessons es troba entre les 35 i 37 setmanes de gestació). En el passat on les condicions eren molt més dures, les dones continuaven treballant, les condicions d'higiene eren més dolentes, on la nutrició de mare i fetus no estava sota control, probablement feien que encara es reduís més el període de gestació. A aquest fet s'ha d'afegir que la mida dels germans bessons és més petita que les d'un fetus normal (la mare ha d'alimentar als dos fills alhora i a més comparteixen l'espai). Per tant s'està davant de nens que neixen abans i que a més són de dimensions més petites. Difícilment nens diagnosticats com perinatals de nou mesos podran correspondre a bessons; d'una banda perquè el barem per estimar l'edat estaria esbiaixat, una certa mida correspon a certa edat però com és un nen de mida més petita en realitat no tindria, per exemple 9 mesos, sinó que tindria algunes setmanes post-part. Per tant és lògic pensar que en restes antigues s'haurien de buscar els bessons en aquells individus que estiguessin com a màxim al voltant dels 7-8 mesos de gestació.

Finalment considerar el caire cultural i ritual de les inhumacions perinatals en una societat com la ibèrica on es desconeix gran part de la seva manera de viure pel ritual d'incineració dels seus morts. Les dades antropològiques que se'n poden conèixer són ben poques: alguns individus no sotmesos a aquest ritual i possiblement allunyats a la majoria del grup (cranis empalats o alguns individus abocats a pous); els individus perinatals amb un clar tracte diferencial respecte individus de més edat. No s'ha d'oblidar però que tampoc tots els individus perinatals eren enterrats i actualment

s'han començat a detectar nadons incinerats. Per tant el coneixement que se'n té de la població és molt minso i qualsevol aportació contribueix al seu coneixement com a societat.

Les inhumacions perinatals fora de les necròpolis ha estat tractat sota tres perspectives: la mort de l'individu per causes naturals, l'infanticidi (control de la població) i la mort per sacrifici (el *molk* púnic). A més de les consideracions de tipus ritual (sigui la mort natural o infanticidi; l'ofrena propiciatòria, exclusió de la necròpolis), alguns autors s'han plantejat la funció social d'aquests enterrament (com ara la posició social dins el poblat) i també la demogràfica, com a reguladora del creixement poblacional en el si d'una comunitat (a Cartago -Wagner, 1996: 23-54-; Gaihan -Dedet *et alii*, 1991: 59-108-; i Vilars -Agustí *et alii*, 2000: 306-323-). Chapas planteja també la possibilitat de l'ocultació de fetus o neonat ja que la societat els podia percebre com un mal auguri (2003: 121). Altres autors, com Eleanor Scott (1999: 67-73), en el seu treball recopilatori d'estudis de nadons i infants procedents de necròpolis o àmbits domèstics des de la prehistòria fins l'actualitat, apunta que es podria tractar d'una mesura de control demogràfic, ja sigui social, econòmic o cultural i que en moltes societats es concentraria en la mort de fetus femenins.

Ja s'ha citat en aquest treball que els espais escollits per a enterrar nadons són bàsicament àmbits de marcat caire domèstic, espais suposadament de culte o també tallers productius. Cada un d'aquests àmbits semblen correspondre a un tipus d'enterrament, les inhumacions d'un sol individu semblen més o menys específiques dels espais clarament domèstics; i els espais productius de diversos poblats (generalment tallers metal·lúrgics, segurament perquè són els més fàcilment caracteritzables per l'arqueologia) semblen localitzar-se les inhumacions múltiples de nadons¹.

Centrant-nos en els tallers productius, Merryfield (1987) explicava la relació entre activitat econòmica i inhumacions infantils com un tipus de ritual de principi, de final o de canvi d'activitat. Sembla que aquesta relació (enterrament-canvi d'activitat) quedaria comprovada en alguns jaciments. Tanmateix de nou sorgeixen els mateixos dubtes que ja s'establien quan es va voler veure un caire ritual en els enterraments en sòl d'habitació, sempre es disposa d'un fetus en el moment de fundar una casa, o en canviar d'activitat econòmica? es pot, doncs, parlar en aquest cas d'una modalitat més de "sacrifici infantil"? Cal considerar una altra possibilitat, que enllaçaria amb la tradició indígena i que situaria els nadons morts de forma natural com a no integrants encara de la societat. Així, es procediria a enterrar-los en la pròpia llar o lloc de treball, potser amb un rere sentit propiciatori de l'activitat quotidiana.

Caldria recular a l'inici de l'edat del ferro l'associació entre espai artesà i inhumacions múltiples, si tenim en consideració Els Vilars. La prolongació d'aquest ritual es pot resseguir tanmateix en època romana. La presència de nadons enterrats en el subsòl en algunes construccions, especialment durant l'alt imperi, no ha estat recollida per la bibliografia de forma tan exhaustiva ni analitzada tan profundament com el mateix

1.- La determinació de la funcionalitat d'un àmbit no és simple: espais domèstics en els que s'hi realitza alguna activitat (teixir, moldre) i espais únicament productius, però que en ambdós s'hi ubiquen elements mobles comuns (molins, piques, enllosats, llars, cubetes...). En la bibliografia sobre inhumacions infantils ens trobem encara amb una altra dificultat: sovint es situen topogràficament les inhumacions sobre la planta de la casa, però no amb els elements estructurals d'aquesta.

ritual en època ibèrica. D'entrada, podem observar una preferència pels edificis o estances que no tenen un caràcter domèstic, sinó que són d'ús industrial (tot i que és realment difícil recuperar i reinterpretar les dades de les excavacions realitzades dècades enrere en els espais amb enterraments múltiples –sovint es tracta d'indicis d'elements productius-, però moltes vegades no es fa menció del tipus d'àmbit que es tracta).

L'activitat del taller adober/tintorer d'Olèrdola creiem que havia de ser controlada per elements dirigents del poblat, tan per la complexitat del procés productiu (construcció *ex novo* adaptant-la a l'orografia, cabana ramadera important, el funcionament: control de la matèria primera -llana i/o pell-, alta especialització, en el que hi entra també l'adquisició i ús de l'alum (Molist *et alii*, 2005: 830) com per la comercialització del producte directe (llana o pell- i/o altres subproductes derivats: banya, tendons, manufactures en cuir...). Probablement, l'economia durant l'ibèric ple a Olèrdola tenia una forta base ramadera i el control de la cabana havia d'estar en mans de la petita elit del poblat. L'adob de pells i el tint de pells i teixits és una esglaó més de la cadena. Significaria això que només eren inhumats els infants d'un determinat estatus social, aquell que controlava els elements productius? És una possibilitat més que s'afegeix a les diverses teories: mort natural, infanticidi ritual o infanticidi per control demogràfic. Aquesta pertinença dels infants perinatala a l'elit dirigent explicaria en part el limitat nombre d'inhumacions localitzades, que, segons els experts, és molt menor a les calculables per aquest tipus de societat (recollides per Agustí *et alii*, 2000: 320). Tindria així mateix una clara relació amb el fet que sols l'aristocràcia ibera tenia accés a un ritual i el cos incinerat del difunt esser dipositat en una necròpolis.

Precisament, el que es desprèn dels darrers treballs de síntesi (Belarte, Sanmartí, 1997; Gracia *et alii*, 1997) és la manca -un cop verificades les múltiples variables possibles dels enterraments de perinatala dins dels poblats- d'un tipus de dades que ajudarien, si més no, a verificar algunes de les teories recents. La manca de dades sobre sexe de nadó i grau de relació de parentiu entre els diversos enterraments del mateix poblat o dins la mateixa habitació poden ser obtingudes per procediments analítics actuals com són els d'ADN.

Centrant-nos ja en la problemàtica específica del món iber -, per extensió, de la seva contextualització dins el món clàssic mediterrani-, a partir del fet contrastat arqueològicament de l'enterrament d'infants dins els recintes on s'hi viu i no en les necròpolis es desprenen, com ja hem dit, diverses interpretacions, però creiem que hi ha dos elements de partida conceptualment i radical contraposades que es reflecteixen en tota la bibliografia:

La consideració dels enterraments com a fet social, al no ser considerat el nadó o infant com a membre de ple dret d'una societat i, per tant, sense dret a ser enterrat en el lloc sagrat o necròpolis, on s'hi enterren els adults.

Els enterraments corresponen al sacrifici del primogènit. Aquest seria sacrificat als deus per tal que la nova llar fos beneïda.

BIBLIOGRAFIA

- Agustí, B. (2000), Enterraments infantils i altres restes antropològiques (1987-1990). *Monografies d'Ullastret, 1: Excavacions arqueològiques a l'illa d'en Reixac (1988-1992)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, 305-306.
- (2007), Els Vilars 2002-2004. Estudi antropològic. Inèdit.
- Alesan, A., Safont, S. Malgosa, A. (1999), Dues inhumacions infantils del jaciment del camp de les Lloses (Tona, Osona, 1998). Estudi antropològic. Inèdit.
- Alvarez, R., Duran, M, Mestres, I., Molas, M.D., Principal, J. (2000), El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) i el seu taller de metalls. In *II Reunió sobre economia en el món Ibèric: Ibers. Agricultors, artesans i comerciants (València, 24-27 de novembre de 1999)*, Saguntum-PLAV. extra 3, 271-282.
- Barberà, J., Campillo, D., Miró, C., Molist, N. (1989), Las inhumaciones infantiles y otros ritos en el poblado ibérico de La Peña del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona). In *Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español –siglos VII aC al II aC, Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14, 161-171.
- Barrial, O. (1991), Noves dades sobre les inhumacions infantils del poblat ibèric del Turó de Ca n'Olivé, *Limes*, 1, 136-139.
- Belarte, C., Sanmartí, J. (1997), Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 18, 7-32.
- Bosch, M., Coll, R., Font, J. (2005), La vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar, Maresme), *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 167-188.
- Brothwell D. R. (1987), Desenterrando huesos. Ed. Fondo de Cultura Económica. México.
- Crespo, L., Subirà, M. E. (2003), Informe de les restes humanes recuperades en les campanyes de 2000 a 2003 al jaciment d'Olèrdola. (Inèdit).
- Crespo, L, Ruiz, J., Subirà, M. E. (2007 e.p.), Estudi antropològic de les restes humanes pertanyents al període ibèric, in Molist, N. (dir.), *Les excavacions al sector 01 d'Olèrdola, campanyes 1995-2006. Del calcolític a l'època romana. Monografies d'Olèrdola 2*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- Créto, M. (1978), L'arcade dentaire humaine. Morphologie. Julien Prélat, Paris.
- Cura, M. (1989), Enterraments infantils al Molí d'Espígol de Tornabous (Urgell, Lleida). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 14 in *Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español -siglos VII a.e. al II a.e.*, 173-181.
- Cura, M., Gusi, F., Falomir, F. (2004-2005), Los Cabañiles (Sucaina, Alt Millars). Un assentament de transició dels segles VII al VI aC. Avanç de la campanya d'excavacions de l'any 2001. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 24, 385-388.
- Chapas, T. (2003), La percepció de la infància en el món ibèric, *Trabajos de Prehistoria* 60, pp. 115-138.
- Dedet, B., Duday, H., Tillier, A. M. (1991), Inhumations de foetus, nouveau-nés et nourrissons dans les habitats protohistoriques du Languedoc: l'exemple de Gailhan (Gard), *Gallia* 48, 59-108.

- Dedet, B., Schwaller, M. (1989), Pratiques cultuelles et funéraires en milieu domestique sur les oppidums languedociens, *Documents d'Archéologie Méridionale* 13, 137-161.
- Fazekas I.G., Kósa F. (1978), *Forensic Fetal Osteology*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Garcés, I., Marí, LL., Puche, J. M. Sorribes, E. (1993), Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell), in *Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans*, XXIX, Ed. Curial, pp. 527-534.
- Gisbert, J. A., Sentí, M. (1989), Enterramientos infantiles en el Edificio Horreum y Edificio Occidental del yacimiento romano de Dianium (Dènia, Alicante), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14, 95-126.
- Gracia, F., Munilla, G., Mercadal, O., Campillo, D. (1989), Enterramientos infantiles en el poblado ibérico de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 14, 133-159.
- Gracia, F., Munilla, G., García, E. (1997), Estructura social, ideología y economía en las prácticas religiosas privada o públicas en poblado. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 18. 443-460.
- Guerin, P., Martínez, R. (1987-1988), Inhumaciones infantiles en poblados ibéricos del área valenciana, *Saguntum* 21, 231-265.
- Gusi, F. (1989), Posibles recintos necroláticos infantiles ibéricos en Castellón. In *Inhumaciones Infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.E. al II d.E.)*, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 14, 19-42.
- (1993), Noves puntualitzacions entorn dels establiments ibèrics amb enterraments infantils. In *Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans*, XXIX. Ed. Curial, Barcelona.
- (1994), El templo ibérico y los recintos necroláticos infantiles de La Escudilla (Zucaina, Castellón). *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 16, 107-112.
- Kósa F. (1989), Age estimation from the Fetal Skeleton. In *Age Markers in the Human Skeleton* (MY Iscan, Ed.) Springfield, Illinois. Charles C. Thomas, 21-54.
- Lillo, P. (1981), El poblamiento ibérico en Murcia. Universidad de Murcia.
- López-Mullor, A., Fierro, X. (1988), Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf). *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, 53-68.
- López-Mullor, A., Fierro, X., Caixal, A., Castellano, A. (1992), La Primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró. Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques. Institut d'Estudis Penedesencs.
- López, J. B., Llorens, J. M., Martín, M. A., Mataró, M., Toledo, A. (1989), L'Illa d'en Reixac (Ullastret). Resultats provisionals de les campanyes d'excavació 1987-1988. *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, 89-97.
- Lorencio, C., Puig, F., Julià, M. (1998), Enterraments infantils a l'edifici imperial de la Magdalena (Lleida). In *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*. Granollers, 1986. Annexos 1. Societat Catalana d'Estudis Clàssics, 299-316.
- Merrifield, R. (1987), *The Archaeology of Ritual and Magic*. New Amsterdam Books, Nova York.

- De Miguel, M. P. (2005), Muertos y ritos. Aportes desde la osteoarqueología. In *La contestania Ibérica, treinta años después*, Publicaciones Universidad de Alicante, Serie Arqueología, 325-331.
- Molist, N. (1997), Les necròpolis alt medievals d'Olèrdola. *Miscel·lània Arqueològica 1996-1997*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona. Barcelona, 215-241.
- (2005), *La funcionalitat dels espais amb inhumacions perinatals múltiples en època ibèrica. Les inhumacions a l'adoberia i/o tintoreria d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)*. In *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. II, 1015-1026.
- (2007 e.p.), Les excavacions al sector 01 d'Olèrdola, campanyes 1995-2006. Del calcolític a l'època romana. *Monografies d'Olèrdola 2*, Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Molist, N., Ros, A., Bosch, J. M., Mestres, J., Senabre, M. R. (2004 en premsa), El treball metal·lúrgic al conjunt històric d'Olèrdola des de l'edat del ferro fins a època moderna. In *III seminari d'Història del Penedès. Els treballs i el món del Treball al Penedès Històric (Vilanova i la Geltrú, octubre de 2004)*.
- Molist, N., Enrich, J. Bosch, J. M., García, M., Gómez, M., Mestres, J., Sales, J., Senabre, M. R. (2005), L'adob de pells i/o el tenyit de teixits al poblat ibèric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès). Resultats de les primeres analítiques. In *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà-Bellver, 14-16 de novembre de 2003)*, vol. II, 821-838.
- Molist, N., Enrich, J., Bosch, J. M., Butí, S., García, M., Gómez, M., Mestres, J., Sales, J., Salvadó, N. Senabre, M. R. (2006), Un taller artesanal ibèric a Olèrdola, L'alum com a indicador químic per a localització de llocs de tenyits o d'adobatge de pell, *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, 129-170.
- Muriel, S. (2003), Inhumacions infantils, In *Puig Castellar. Els Íbers a Santa Coloma de Gramenet. 5 anys d'intervenció arqueològica (1998-2002)*, Monografies Locals 2, 159-167.
- Oliver, A., Gómez-Bellard, F. (1989), Nuevos enterramientos ibéricos de inhumación en Castellón. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 14. In *Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.e. al II a.e.)*, 51-62.
- Ruiz, J. Crespo, L. Subirà, M. E. (2005), Informe de les restes humanes recuperades en la campanya d'excavació de 2004 al jaciment d'Olèrdola. (Inèdit).
- Ruiz, J., Subirà, M. E. (2005), Estudi antropològic de les restes excavades en la campanya de 2004 al jaciment de Torre Roja (Caldes de Montbui). (Inèdit).
- Safont, S., Alesan, A., Malgosa, A. (1999), Memòria de l'excavació realitzada a la tomba del carrer Nou, 12 (Sant Bartomeu del Grau, Osona). (Inèdit).
- Sanmartí, J., Santacana, J. (1987), El recinte cultural al poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès). *Fonaments* 6, 157-169.
- Scheuer, L., Black, S. (2000), *Developmental Juvenile Osteology*. Academic Press, London.
- Schutkowski, H. (1993), Sex determination of infant and juvenile skeletons: 1. morphognostic features. *American Journal of physical Anthropology* 90, 199-205.
- Scott, E. (1999), *The Archaeology of Infancy and Infant Death*. BAR International Series 819. Oxford.
- Tarradell, M. (1965), Enterramientos infantiles en el interior de habitaciones ibéricas. *Pyrenae* 1, 174-175.
- Ubelaker, D. H. (1989), *Human Skeletal Remains*. Washington, Smithsonian Institution.

Villena, N. (1997), Hiérarchie et fiabilité des liaisons ostéologiques (par symétrie et par contiguïté articulaire) dans l'étude des sépultures anciennes. Tesi Doctoral. Université Bordeaux I. (Inèdit).

Wagner, C. G. (1996), El sacrificio fenicio-púnico molk: la ritualización del infanticidio. In *La problemática del infanticidio en las sociedades fenicio-púnicas. IX Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 1994)*. *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* 35, 23-54.